

Az ember a saját hagyományát, ha akarja, ha nem, viszi magával

Ferdinandy Györggyel beszélget Pécsi Györgyi

■ Ferdinandy György 1956-ban, huszonegy évesen hagyta el Magyarországot. Tizenegy évet élt Franciaországban. Első két könyvét franciául írta, majd a spanyol nyelvű Puerto Ricó egyetemén tanított harmincöt évig. 2000 óta Miami-ban és nagyjából Budapesten él. Magyarul, franciául és spanyolul mintegy hatvan kötetet jelent meg. Saint-Exupéry-, József Attila- és Márai Sándor-díjas író, irodalomtörténész, egyetemi tanár. A Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja.

A forradalom leverése után, 1956 őszén elsőéves francia szakos egyetemista voltál, amikor a megtorlás elől a két-százézer magyar egyikeként elmenekültél Budapestről, nem sejtve, hogy közel fél évszázados emigráció lesz a sorsod. Francia nyelvismeretedenek köszönhetően elkerülhetted a menekülsors hányattatásait, nagyon gyorsan tudtad folytatni az egyetemet Strasbourgban.

Valamennyire tényleg tudtam franciául. Anyai és apai ágon is egyaránt orvosok voltak a felmenőim, az akkori szóhasználatnál – nem tudom miért – a nép ellenségei voltunk. Anyám perfekt beszélt németül, kisgyerekkoromban én is gagyarásztam franciául, az egyetemre is francia szakra jelentkeztem. Három évig nem vettek fel, és a három felvételizés közben elég jól megtanultam a nyelvet. De Pesten csak hat hétig voltam '56-ban egyetemista, jött a forradalom, és vége lett az én egyetemi pályafutásomnak.

Tehát amikor kijutottam Bécsbe, aránylag könnyen találtam egy francia ösztöndíjat, és mint ösztöndíjas kerültem Franciaországba. Különvonaton utaztunk, csupa jövődöbéli ösztöndíjasok. Azt mondták, hogy különböző francia városokban fognak minket elosztani – Párizs központtal. Strasbourg volt az első állomás, ahol megállt a vonat. Bemondták a hangosbeszélők, hogy a strasbourgi egyetem is vállal 80 magyar ösztöndíjas diákot, és le is szállhatunk rögtön a vonatról. A hangosbeszélő magyarul mondta, de közben beszéltek franciául is meg németül is. Mi Ausztriából jöttünk, és az volt az érzésem, hogy most

már úgymint túl messze vagyunk, ne menjünk tovább. És valóban jó helynek bizonyult Elzász. Az elzásziak a franciákat úgy hívják, hogy „ceux de l'interieur”, a „belső részekről” valók, a németeket meg, hogy „die von anderen Seite”, vagyis a „túlsó partról” valók. Tehát mind a kettőt, a németeket és a franciákat is kitolják, és ott maradnak ők, akik se németek, se franciák, hanem elzásziak, és azok is akarnak maradni. Rögtön imponált ez a közbülső állapot. Valószínűleg az is közrejátszott az én Strasbourgban maradásomban, hogy az első napokban ott volt Sipos Gyula – írói nevén Albert Pál – és Parancs János költő barátom is. De ők csak körülbelül két hétig maradtak, továbbmentek Párizsba, talán mert a moszkvai rádió azt a rémhírt terjesztette, hogy a jugoszláv király kémiskolája, ahol mi élünk – pedig már nem is volt királyság Jugoszláviában.

Az egyetemen elég hamar elkezdted közölni francia lapokban. Előbb újságcikkeket írtál az '56-os forradalomról, utána pedig szépirodalmat. Mindjárt franciául kezdted írni?

Igen, azonnal franciául. Az egyetemen volt egy nagyon kedves tanárom, Georges Livet, őt az érdekelte, hogy a francia forradalomnak milyen hatása volt a korabeli Magyarországra. Megkért, hogy II. József koráról segíts nekem összeszedni magyarországi adatokat. Természetesen ezt franciául kellett csinálni. Tehát én francia nyelven írtam történelmi kistanulmányokkal kezdtem. Utána az egyetemen szociológiával folytattam. Volt egy felmérése a francia közvéleménykutató-intézetnek, amelyben a „nouvelle vague”, az új hullám fiataljait kérdezték, hogyan érzik magukat, milyen a közérzetük. Ezt a kutatást kiterjesztettem a magyarokra. Sikeresen összeszedtem körülbelül száz magyar fiatal Strasbourgban és Strasbourg környékén, akik az én magyar kérdőívemet megválaszolták. Nagyon érdekes összehasonlítás volt, hogy milyen a közérzetük a francia fiataloknak és az akkor érkezett, velük egykorú magyar fiataloknak. El is küldtem a tanulmányomat Alfred Sauvynak, a közvéleménykutató-intézet igazgatójának, egy híres szociológusnak,

akivel aztán elég hosszan leveleztem ebben az ügyben. Közben rájöttem, hogy a francia baloldali sajtó mennyire félreismeri a mi forradalmunkat és mindazt, ami itthon történt '56-ban. És akkor elkezdtem írni azt, hogy mi történt '56-ban Magyarországon. Ezt is franciául kellett megírni. Tehát csupa olyan munkám volt az első egy-két évben, amit csak franciául lehetett nyélbe ütni. Eszembe se jutott volna, hogy magyarul.

A franciául való gondolkodáshoz annyira meghatározó vagy elegendő volt az a nyelvi közeg (egyetem, lap, újságok, rádió), ami körülvett, hogy föl sem merült, hogy máson írjal, mint a befogadó ország nyelvén?

Nem volt elég, de megismerkedtem egy diáklánnyal – ilyenkor így szokott történni –, aki szépen javítgatta és átírta a szövegeimet. Az egyetemi szövegeket könnyű volt átdolgozni, de az újságcikkeket, amiket a forradalomról írtam – a forradalom humorával kezdtem –, nehezebb. Azt akartam, hogy a franciák kénytelenek legyenek megtudni, mi történt Budapesten – ha tetszik nekik, ha nem. Ezeket az újságcikkeket már a francia lánnyal mondatról mondatra javítottuk.

Amikor megírtam mindent, amit a forradalomról mondani akartam a franciáknak, akkor elkezdtem körülnézni, hogy mi történik azokkal, akik ide érkeznek. Voltak menekülttáborok Strasbourg környékén is, Elzászban is. Olyanokkal is találkoztam, akik úgy döntöttek, hogy visszamennek Magyarországra. Akiket Párizstól kezdve egész Franciaországon át összeszedett egy különvonat, és Strasbourgon át vitte őket haza. Még akkor, '57-ben. Ezt a visszatelepítési akciót a magyar kormány szervezte, elég sokan mentek vissza, a 200 ezerből körülbelül tíz százalék megrémült és visszatért.

Amikor összekerültem a menekültekkel, és egyre jobban megismertem őket, látni kezdtem az emberi drámá-

kat. Addig én emberi drámát nem láttam, addig egy vagány dolog volt, hogy kimentem, ösztöndíjat szereztem, egyetemre járok. Nem volt semmiféle fennakadás sem az én, sem a körülöttem élő fiúk életében. A drámákat akkor vettem észre, amikor megismerkedtem az emigrációnak azzal a nagy részével, akik családosak voltak. Magányos anyák apró gyerekekkel és mindenféle része a magyar társadalomnak, akik egyáltalán nem kalandnak élték meg a menekülést. Voltak, akik sírtak, mert honvágyuk volt. A cigányfiúknak volt leginkább honvágyuk; érdekes módon ők nem is nagyon bírták sokáig, hazajöttek. És elkezdtem őket beszéltetni és róluk írni. Természetes módon magyarul folytak ezek a dolgok, és akkor a magyar nyelv megint visszajött a nyelvhasználatomba. Aztán magyarból fordítottam át franciára azt, amiről úgy gondoltam, hogy érdekelni fogja a francia olvasókat.

Nagyon sikeresen indult a pályád, az első két szépirodalmi könyved franciául jelent meg, mindkettő jelentős pénzzel járó díjban részesült. Azoknak az írásait franciául írtad vagy magyarul, de átfordítottad?

Olyan dolgokat és úgy kellett megírni, hogy ne legyen szükség magyarázó jegyzetekre, lapalji jegyzetekkel nem láthattam el ezeket az újságcikkeket. Gyakorlatilag magyarul írtam, azután átfordítottam franciára. De a fordítást nem szó szerint kell érteni, inkább újraírás volt, megpróbáltam francia fejjel gondolkodni, kidobni a fejemből a magyar fiókot, és betolni a helyére a franciát. Ezért a francia néha egy picit más lett, mint volt a magyar eredeti.

Az első könyvem, azt hiszem, tíz-tizenegy rövid kis novellaszerűséget tartalmaz. Nagy részük magyarból lett franciára fordítva. Néhány csak franciául van meg a mai napig is, mint a címadó, a *Sziget a víz alatt*. Ezt a kötetet az újságokban megjelent írásaimból állítottam össze. Én akkor francia első osztályú röplabdás voltam. Ennek is

súlyos irodalmi vonatkozásai vannak, mert itthon Szabó Lőrinc fia, Lóci, akiből óriás lett – mindnyájan tudjuk –, volt az én röplabdaedzőm a Budafoki úti Keltexnél. Franciaországban pedig bekerültem a vasutasok csapatába, és így rengeteget utazhattam. Egy éven belül úgy ismertem Franciaországot, ahogy kevés francia! Ez a vasutas röplabdás csapat adta ki az első kis kötetemet. A kéziratot odaadtam az egyik jólelkű fiúnak, aki a strasbourg-i napilap, a Dernières Nouvelles nyomdájában dolgozott, és elintézte, hogy minden költséget elengedett a nyomda. Így megjelenhetett ez a 110 oldalas füzetecske. Akkor azt mondták nekem, ha nem küldöm el sehová, akkor értelmetlen volt kinyomtatni. Elküldtem Párizsba, és nagy meglepetésemre azonnal választ kaptam: ez a kis füzet nyerte meg a Del Duca-díjat, amivel aztán tényleg elindultam az írói pályán. A díj nagyobb pénzással járt, de sokkal érdekesebb volt, hogy André Maurois, a franciák nagy öregje – már csak ő élt a nagy öregek közül – volt a zsűri elnöke. Párizsban, az V. Györgyhöz címzett szállodában elképzeltetlen luxusban rendezték a fogadást. Megjelentem, megkaptuk a díjakat, eltöltöttünk néhány órát. Utána odajött hozzám André Maurois, és azt mondta nekem, hogy „fiatal barátom, sok híres francia íróval találkozott itt ma este”. De én egész este csak egy tévé-röportterrel, Roger Couderc-rel beszélgettem, akinek a rögbi volt a specialitása, lerajzolta és elmagyarázta a rögbit – én minden sportot ismertem, de a rögbit nem ismertem –, és erre ment rá az estém. Azt feleltem Monsieur Maurois-nak, hogy „igen, Roger Couderc megtanított engem a rögbi szabályaira”. Az öregúr, a Mester barátságosan mosolygott, megveregette a vállam, és otthagyt. De ezt meghallotta Félicien Marceau, egy fiatal író, aki halálra nevette magát, és azt mondta, hogy tartani akarja velem a kapcsolatot. És hamarosan jelentkezett is, hogy írt egy színdarabot, aminek egy magyar menekült a hőse, akit rólam mintázt. Ezt most, a múlt héten Párizsban elmeséltem. Valaki elrohant, és egy antikváriumban megtalálta azt a színdarabot, aminek tényleg egy magyar menekült a hőse – hogy mennyire hasonlít rám, fogalmam sincs. Majd ha elolvassom.

Nos, ez így kezdődött, így indultam. Ez olyan dicsőséges indulás volt, hogy talán sok is volt a jóból. Egy évig tartott körülbelül a pénz, de ebből megélni nem lehetett. Akkor már volt francia feleségem, megszülettek a gyerekek, egyik a másik után, két gyerek. Komolyabb munka után kellett néznom. Egy könyvkiadónál, Fernand Nathannál találtam állást, könyvterjesztést. Adtak nekem egy kisteherautót, és a helyi képviselővel egész Franciaország területén árultuk a kiadó könyveit. Ezzel a te-

herautócskával tudtam aztán a magyar műhelyeket is mindenhová elvinni, különben a Magyar Műhely nem jutott volna el sehová Nyugat-Európában. Nekik még annyi pénzük se volt, hogy a metró-t kifizessék.

Franciául éltél, a második könyvedet is franciára írtad, s közben árultad a kiadó könyveit...

Igen, a második könyvem is franciául írtam, az is díjat nyert. Csak akkor már nagyon belefáradtam ebbe a könyves dologba. Egyszer azt mondta nekem Nathan bácsi, hogy: „Fiam, a jó eladó még éjjel is a vevőkkel álmodik.” Rájöttem, hogy ez valóban így van, nem lehet könyveket írni, és közben csakúgy mellékesen terítgetni – olyan nincsen. Próbáltam valamilyen más állás után nézni, és a Puerto Rico-i egyetemen kerestek diplomás, európai tanerőt. Jelentkeztem, azt mondták, ha tudok spanyolul, meghívják a következő tanévre. Akkor már csak hat hónapunk volt arra, hogy megtanuljunk spanyolul, így hát a feleségemmel és a két gyerekkel összepakoltunk, és a kis francia népkocsikkal, a Citroënnel lementünk Spanyolországba. Útközben megálltunk Lyonban, és az aznapi sajtóban jelent meg, hogy a Saint-Exupéry család nekem ítélte a Saint-Exupéry-irodalmi díjat, amit éppen Lyonban adnak át. Engem ez nagyon megrázott, mondtam, itt kell, hogy maradjak, el kell mennem a fogadásra. A feleségem pedig – aki nagyon kemény nő volt – azt mondta: most megint előlről akarsz kezdeni? Ebből már egyszer elég volt, hagyjuk a fenébe! És szépen mentünk tovább Barcelonába. Nem mentem el még a díjátadóra sem.

A Saint-Exupéry-díj igen komoly irodalmi elismerés – ez se jelentett számodra olyan vonzerőt vagy megerősítést, hogy világnyelven írnál tovább?

De igen! Akkor azt hittem, ha elmegyek a Puerto Ricó-i egyetemre, akkor továbbra is franciául fogok írni. Azután ott kiderültek mindenféle szörnyű dolgok. Például az, hogy a tanult nyelv kopik. Gőzerővel tanultam, és egyre jobban beszéltem spanyolul, de közben a francia kezdett elbizonytalanodni. Viszont a magyar nem, az megmaradt!

Rájöttem, hogy magyarul tudok dolgozni, magyarul tudok „mélyebbre ásni”. Azt mondta ugyanis nekem egyszer a francia kiadóm, hogy „a sikerkönyvekből elég, most ásson mélyebbre!” Én pedig azt kérdeztem: hogyan ássak mélyebbre?! Ha mélyebbre ássok, az magyarul lesz! Azt mondták, nem, ásson mélyebbre franciául! Mondtam, én úgy nem tudok! Mert aki gyerekkorában, óvodás korában nem franciául malackodott, abból soha nem lesz francia író! És akkor Puerto Ricóban elkezdtem tanulni magyarul, és 1964-től már magyarul írtam. Szükségem volt a magyar tanulására, mert már nyolc éve kiestem a

magyar nyelvből. Elkezdtem tehát magyarul tanulni, ami azt jelentette, hogy megküldtettem minden új könyvet, ami itthon megjelent. A Szabad Európa Rádió ebben sokat segített, ők küldözgették nekem a könyvcsomagokat Puerto Ricóba. Ami 1960 és 1975 között, 10-15 év alatt itthon megjelent, mindent elolvastam, kijegyzeteltem, olvasónaplót vezettem.

Tehát eldöntöttem, hogy nem fogok olyan nyelvek mellett kitartani, amelyeket az ember csak úgy elfelejt, ha egyik országból átkerül a másikba. Ez kóklerségnek tűnt, főleg Puerto Ricóban, ahol egy olyan nép kebelébe kerültem, amelyik száz éve sikerrel harcolt az amerikai kulturális hatás ellen. Száz év amerikai katonai jelenlét sem tudta őket eltéríteni! Ilyen környezetben nagyon nehéz lett volna másképpen döntenem, mint úgy, hogy én magyar író leszek. Csakazértis!

A kortárs magyar irodalomtól, az élő magyar beszédétől elszigetelten éltél, írtál. Saját nemzedéktársaidal sem tudtad tartani a kapcsolatot?

Nem voltak mestereim, nem voltak író társak, akik körülvettek volna. Teljesen magamra voltam utalva egy idegen világban, idegen nyelvi közegben. Nem ismertem a magyarországi nemzedéktársaimat. Az emigránsok többnyire Nyugat-Európában maradtak, a trópusokon egyedül voltam. Nagyon sokáig tartott, amíg megtaláltam a hangomat. Legalább hat-nyolc évig nagyon zsenge és feledésre méltó dolgokat írtam.

Az európai, tehát a spanyolországi spanyol kultúrához kapcsolódott Puerto Rico vagy a spanyol-amerikaihoz? Vagy csak spanyolul beszélt, de maga se tudta, hogy mit akar a világban?

Spanyolul beszélt, és maga sem tudta, hogy mit akart. Voltak intellektüelek, akik Spanyolországhoz kapcsolódtak, de kevesen voltak. Maga a nép nem kapcsolódott sehová, egyszerűen csak elhatározták, hogy angolul nem fognak megtanulni. Eleinte hozzám is angolul szóltak, mert azt hitték rólam az első éveken, hogy amerikai vagyok. Angolul szólítottak meg, és mindig rájuk förmedtem, hogy „hableme cristiano”, beszéljen velem keresztény nyelven! Akkor elkezdtek nevetni, és azt mondták, hogy rendben van. És attól kezdve testvérek voltunk, és ment minden spanyolul.

Igen heterogén társaságból állt a Puerto Ricó-i egyetem tanulmányi kara: amerikaiak, latin-amerikaiak, mindenféle európaiak. Nem vonzott ez az izgalmas, sajátos kultúra annyira, hogy belemélyedj, s esetleg spanyolul írnál?

Nem akartam még egyszer előlről kezdeni. Azt gondoltam, hogy ezt egyszer végigcsináltam Franciaországban. A spanyolt meg akartam tanulni, de csak azon a szinten, hogy tudjam az egyetemi munkámat végezni

és tanulmányokat írni spanyolul. Ma is tudok spanyolul tanulmányt írni minden nehézség nélkül, de soha szépirodalmat meg sem kíséreltem spanyolul. Soha, egyetlen egyszer sem.

Megjelent azért spanyolul a Chica című szociografikus könyved és néhány elbeszélése is.

Igen, de azok általában baráti segítséggel helyrepopozott szövegek. Akkoriban jelentek meg a *Magyarország felfedezése* sorozat olyan kötetei, mint Csák Gyulától *A szikföld sóhaja*, Moldova vasutas-szociográfiája, az *Akit a mozdony füstje megcsapott*. Ezeket a Szabad Európa Rádió könyvcsomagjaiban megkaptam, és láttam, hogy ez valami csodálatos (bár most lenne valami ilyesmi!), kipróbáltam én is a műfajt, elkezdtem szociográfiákat írni. A *Chica* könyv főszereplője egyik diákom, aki elmesélte az életét. Ennek a lánynak a nagyszülei még rabszolgák voltak. Amikor elvitt hozzájuk, a falon ott volt bekeretézve a szabadulólévél. Ezt az amerikaiak dicséretére mondom, mert ilyesmi, hogy a rabszolgák unokái már egyetemisták, tényleg csak amerikai területen fordulhatott elő azt hiszem, sehol máshol a világon. Nagyon érdekes és tanulságos volt a rabszolgák leszármazottjait tanítani.

És itt Puerto Ricóban találtál rá Remenyik Zsigmondra, akiről a doktori disszertációdát írtad. Önmagában is nyelvi kaland: Puerto Rico amerikai katonai megszállás alatt, de spanyol nyelvű, Te pedig az elzászi Strasbourgban franciául dolgozol fel az egyik korai latin-amerikai (e)migráns írónk pályáját.

Igen, az egyetemen azt mondták, ha be akarom fejezni a doktorátusomat – mert tényleg már csak egy-két év hiányzott –, adnak ösztöndíjat, visszamehetek Európába, és befejezhetem. Kapcsolatban voltam még a régi strasbourgi tanáraimmal, ők támogattak ebben, s kérték, hogy igen gyorsan adjam meg a témát. Elkezdtem keresgélni, és eszembe jutott, hogy Remenyik Zsigmond 1920-ban kiábrándultan faképnél hagyta Magyarországot, a bécsi avantgárdhoz csatlakozott, Kassákékhoz, de ott sem érezte jól magát, és továbbment, eljutott Chilébe és Peruba. Ott azonnal spanyolul kezdett el írni, két könyve is megjelent spanyolul. De hét év után meghalt az indián felesége és a kislányuk, egyedül maradt, és úgy döntött, hogy hazajön. Ez számomra nemcsak nagyon jó téma, de példa is volt, mert az ő sorsában az is ebben benne volt, hogy haza kell menni. Ez engem is foglalkoztatott, mert soha nem gondoltam arra, hogy én ne jöjjek haza egyszer.

Remenyik spanyol nyelvű munkásságát illetően alapvetőek a kutatásaid. Írtad, hogy amikor nekiálltál a doktorinak, a Széchenyi Könyvtár még úgy tudta, hogy ilyen nem létezik. A kortársak Remenyik magyarországi írói visszatérését is nehezen fogadták. Bár Féja Géza, Ignác Rózsa, Móricz Zsigmond is

elismerően nyilatkozott róla, egy ideig nem tudták hová tenni.

Ha jól emlékszem, '29-ben került haza, és az első visszhangok nem voltak elismerőek. Hazaköltözött Dormándra, a családi birtokra, és még évekig spanyolul is írt. Főleg azért nem volt sikerük a magyarul írt munkáinak, mert nagyon ragaszkodott a spanyol nyelv ritmusához és dallamához, ami magyarul bizony nem ment. Megrökönyödve fogadták itthon, hogy alig tíz év után nem tud magyarul. Most már én is látom, valóban nagyon gyengék voltak az első magyar szövegei, tulajdonképpen alig voltak közölhetők.

Szintén spanyolul írta itthon, Dormádon az *Agrella emléke* című könyvét, amit később fordított le magyarra, le is rövidítette, ha jól emlékszem. A Nyugatban jelent meg, és ezt már befogadták a magyar írók. Azt lehet mondani, hogy visszatalált, de nagyon nehezen talált vissza, és került be – most itthon úgy hívják – a kánonba.

Azt írod, hogy Remenyik akkor talált vissza a magyar irodalomhoz és a saját írói nyelvéhez, amikor ugyanarról a miliőről, környezetről írt, amivel Chilében, Peruban is találkozott, a külvárosi nyomorúsággal.

A feleségét, Mária nénit jól ismertem, vele nagyon jóban voltunk sokáig. Ő egy igazi vidéki parasztlány volt. Kemény kézzel vezette a mi Remenyikünket, akit egyébként Lacinak hívtak – nem tudni miért, de mindenki, a barátai is Lacinak szólították. Nyilván az ő elgondolása volt, hogy nem Dormádon kell ülni a dicsőségükön, hanem Pesten kell kezdeni valamit, és Angyalföldön tényleg elkezdtek az aszfalt-tehenészetet. És ott, Angyalföldön Remenyik végre megtalálta azt a közeget, amit Latin-Amerikában is ismert, a külvárosi nyomort, és akkor kezdett jól írni magyarul. Ez biztos, hogy így van.

Féja Géza írta róla, idézed, hogy Remenyik külvárosi szociográfiája ugyanúgy része Magyarorszáig felfedezésé-

nek, mint Illyés Puszták népe című szociográfiája, annyi a különbség, hogy Illyés otthon érezte magát abban a közegetben, amelyről írt, Remenyik pedig egyáltalán nem érezte otthon magát Angyalföldön. Chilében, Peruban tudott azonosulni a helyi közösséggel?

Kicsit romantikusan képzeljük, azonosulásra gondolunk, mert tényleg lett neki egy indián lány szeretője, akit elvett feleségül. Lima egyik külvárosában éltek, a Cinco Esquinas, „öt sarok” nevű helyen, és született egy kislányuk is. Akkoriban, ha az indiánok lejöttek a magashegységből a tengerpartra, nem viselték jól a klímaváltozást. A párás melegben általában tüdőbetegséget szereztek, Remenyik felesége is, kislánya is hamarosan ebbe halt bele. Messziről az ember azt gondolhatja, hogy igen, talált magának emberi közeget. De ez egyáltalán nem biztos. Valószínűleg egészen kívülálló volt. Nem olyan egyszerű közösséget találni még akkor sem, ha az embernek odavalósi a felesége. Ráadásul az ő felesége, a kis indián lány egy olyan családnál volt szolgáló, ahol a *nemesember* Remenyik Zsigmondot fogadták. Ott mint szolgálóval ismerkedett meg vele.

Az indián történetek a felesége elbeszélései révén elevenedtek meg az írásokban?

Feltehetően igen. Egyet le is fordítottam magyarra és franciára, benne is van a tézisemről kiadott könyvben. Ezekből a történetekből is látszik, hogy mennyire igyekszik részévé válni annak a társadalomnak, és hogy mennyire reménytelen a kísérlete. Azzal, hogy hazajött, végül is pontot tett a kísérlet végére.

De számára az elfogadottság, saját hangra rátalálás sem hozott megnyugvást. Azt írta, hogy aki visszamegy a szülőhelyére, egyfajta öngyilkosságot követ el. Gyökértelesség, magány lesz a sorsa. Aki elmegy, meghal, nem térhet vissza, idegen lesz. Amikor Remenyik meglátogatja a szülei sírját,

keserűen jegyzi meg, hogy az élők „lemondanak róla, kitörlik az életből, igazság szerint nekem is ide kellene feküdnöm a többiek mellé”.

Sajnos a mi nemzedékünkben is történtek tragikus visszatérések. Thinsz Gézával közeli barátságban voltam, az ő sikeres élete hamar véget ért miután elhatározta, hogy nem jön többet haza, inkább Görögországba megy nyaralni, csak átrepül Pest felett, és amikor átrepül Pest felett a gép, kinéz az ablakon. Ezt többször mondta nekem, és be is tartotta. Nem jött haza. Borzalmas törés volt számára, hogy nem találta itthon a helyét, és senkit, de senkit nem talált a régiak közül, se családot, se rokont, se barátot, senkit. Még a Thinsz cukrászda se maradt meg a Móricz Zsigmond körtéren – most Tünde eszpresszónak hívják –, oda is elment, hiába.

A Te visszatalálásod sikeres volt. Tulajdonképpen hasonló utat jártál be, mint Remenyik: elmentél, megpróbáltál egy másik nyelvet, aztán még távolabb kerültél a világtól, majd egy idő után hazatértél. Amikor visszatértél, mi volt a legnehezebb? A nyelvvél vagy a befogadó közeggel való találkozás?

A nyelvvél nem volt gond, mert állandóan olvastam. A Szabad Európa Rádióban minden héten mentek a műsoraim. Itthon azért is fogadtak olyan szeretettel az írókollégák, legalábbis annak idején, mert hallották a Szabad Európában azt a hangot, amiről azt hitték, hogy az én hangom. Az ő könyveiket ismertettem rendszeresen, minden héten, tíz év alatt körülbelül 300-400 könyvet. Számukra ez olyan volt, mint aki ablakot nyit a nagyvilágra – hogy lám a Szabad Európa is az ő könyveiket olvassa és ismerteti. Engem szeretettel fogadtak, nagyon-nagyon jó volt így kezdeni. Az emberekkel voltak a nehézségek, a megváltozott mentalitással. Először is azt várták el tőlem, hogy mindenbe szóljak bele. De világos volt előttem, hogy aki harminc vagy negyven év után hazajön Nyugatról, egy egészen más háttérrel jön haza, és ha itt felemeli a bütykös mutatóujját és megmagyarázza az itthoniaknak – akik azt a negyven évet itthon szenvedték át –, hogy hogyan kellett volna csinálni és hogyan nem, az igen fonák és teljesen fölösleges. Ellenszenvenessé teszi saját magát, másrészt pedig teljesen improduktív az igyekezete, mert senki nem hallgatna rá. Nekem az volt az alapállásom, hogy nem szólok bele az itthoni dolgokba. Figyelek, úgy jövök haza, mint aki tanulni jött. Ez is tanulmányút, mint az első, de ellenkező irányba.

Az emigrációban írtad életműved jelentős részét. Az emigránsok, a társadalom periferiáján élők sorsát, a másik Európa, a leszakadt világok életét. Esszéidben többször is visszatérsz ahhoz a gondolathoz, hogy a magyar irodalom elszigeteltségének az az egyik oka, hogy a magyar író a ma-

gyar olvasónak ír. A franciául írt munkáidat nyilván francia olvasóknak szántad, de az emigráns író kinek ír?

A francia könyveimet franciáknak írtam, nem volt kérdés. Azután amikor visszatértem a magyar nyelvű íráshoz, akkor egyszerre csak nem volt képe a képzeletbeli olvasónak. A képzeletbeli olvasó egy hozzám hasonló szellemi szegénylegény lett volna, aki valahol kallódik, de hát ilyen nincsen még egy. Lassan formálódott meg az emigrációs olvasóm. Egy idő után az emigráns közéletből már nagyon elegend lett. Elkezdtem gúnyolni az emigrációt. Szerkesztettem egy satirikus folyóiratot *Szomorú vasárnap* címmel, az alcíme szerint *Időszakos lelki kalauz, az emigráns élet képtelen melléklete*. Festőbarátok illusztrálták, de az első oldalon mindig nyomtatott szöveg volt. Az egyik lapszámnak például az volt a főcíme, hogy „10 éves a sumér–magyar rokonság”. Azokat a dolgokat gúnyoltam ki, amiket az emigrációban a legotrombábbnak tartottam. Így ezután lett olvasóm, mert akiket kinevettem, elkezdtek gyalázni. De nem pont ezekre az olvasókra vágytam. Nekem akkor lett igazából olvasóm, amikor az első könyvem itthon megjelent, a *Szerecsenségem története*. 1988. február 18-án jelent meg, az Írók boltjában dedikáltam, az Andrassy úton, és hosszú sor állt kint az üzlet előtt. Akkor jöttem rá, hogy Úristen, milyen felelőtlenség volt kigúnyolni és kinevetni az emigrációt, amikor az embernek ilyen óriási a felelőssége minden leírt szóért! És akkor lett olvasóm.

A Ti nemzedéketeknek, az '56-osoknak az emigrációban indult a pályájuk: Czigány Lóránt, András Sándor, Sulyok Vince, Gömöri György, Sipos Gyula, Sárközi Mátyás. Ez a nemzedék egynyelvű maradt, pedig talán a csoportos ki-rajzással intenzívebben hozzá lehetett volna kapcsolódni a befogadó nemzet kultúrájához, irodalmához.

Az ötvenhatosok nagy része költő volt. Költő számára a nyelvváltás nem magától értetődő. Én úgy képelem, a prózaíró könnyebben megpróbálkozik a nyelvváltással, mint a költő. A mi számunkra föl sem merült, hogy nyugati nyelvre álljunk, főleg nem a költők részéről. És az is bennünk volt, hogy hamarosan haza fogunk jönni. Nem volt érdemes beleásni magunkat valamelyik nyugati nyelvbe, mi a forradalmat vittük ki, és abban reménykedtünk, hogy belátható időn belül haza fogunk jönni. Én már '58-ban haza akartam jönni, de június 18-án a francia sajtóban megjelent Nagy Imre kivégzésének a híre, és akkor kiderült, hogy nem lehet hazajönni, ránk egy hosszú, keserves emigráció vár.

Szemléletes fogalmad az „árnyékhuszárok” kifejezés. Azokra az '56-osokra vagy emigráns írókra érted, akik nagyon tehetségesek voltak, de nem sikerült megvalósítaniuk az életművüket. Persze lehet, hogy ha Magyarországon maradnak, itt

sem tudják megvalósítani. De az emigrációban mégis törvényszerűnek tűnik, hogy félbemaradt életművek, hogy emberi egzisztenciák szenvedték meg az írói célokat. A nyelvvel való küszködés vagy a nyelvi környezettel való küszködés miatt?

Bennünk, ötvenhatosokban egy közös volt – mondhatom többes számban –, hogy magyar irodalmat akartunk művelni, magyar írók akartunk lenni. És Franciaországban. Ez volt csak a közös, de mindenki másképpen vágott bele. Voltak, akiből hiányzott a kitarás – legtöbbször az emberi gyengeségnél kezdődtek a bajok. De nagyon igazságtalan lenne, ha csak ezt mondanánk, mert a körülmények azért meghatározók voltak, s néha apróságoknak lett sorsdöntő szerepük. Például hogy ki milyen élettársat talált magának. Volt, akinek szerencséje volt, s voltak, akiknek az idegen feleség az első nagy szerelem múltával azt mondta, hogy most már hagyjuk ezeket a számárságokat, foglalkozunk valami komolyabbal, hiszen gyerekeid lesznek vagy vannak, a jövőre kell gondolnod. Akik egyszerűen nem tudták elviselni azt, hogy az ember arra tette fel az életét, hogy magyar íróvá váljon olyan közegben, ahol nincsen magyar olvasó, ahol nincsen magyar kiadó. Volt, aki éhen halt – Keszei Pistáról ezt nem szokták emlegetni. Volt, aki öngyilkos lett. Pobrányi Gábor bődületesen tehetséges ember volt, egyenesen franciául írta a regényét, a *Kocaforradalmárt (Un revolté du dimanche)*; ő például megpróbált beilleszkedni a francia társadalomba; a színésztársadalomba annyira belemerült – egy spanyol újságban olvastam róla –, hogy Romi Schneider és Alain Delon Párizs környéki birtokán lőtte főbe magát. Többen is öngyilkosok lettek. Végül is az erőszakos nyelvváltás is az öngyilkosság egy formája.

Maga a nyelvváltás önmagában lehet író számára a szellemi öngyilkosság egy formája?

Annak, aki tudna nagyon fontosat mondani az anyanyelvén, de elfojtja, és megpróbál sikerkönyveket írni egy másik nyelven, annak öngyilkosság.

Mert a nyelvváltással együtt jár, hogy bizonyos meghatározó hagyományokat, nemzeti hagyományokat föléd magában az ember? Mert a saját hagyományt már nem viszi tovább az idegen nyelvbe, a régi és az új hagyomány, kultúra nem együttműködik, hanem a régi fokozatosan elhalványul, s ami marad, az asszimilálódik az új nyelv kulturális hagyományához?

Igen, így van, az ember a saját hagyományát, ha akarja, ha nem, viszi, cipeli magával. És az ott tör ki belőle, amikor a legkevésbé számít rá. Mint Remenyik Zsigmond egyik gyönyörű, kecsua indiánokról szóló perui történetében, amikor egyszer csak azt írja, hogy „meghallja a déli harangszót, és ezzel üzen neki a régi haza”.

Ez a mondat a peruiak számára teljesen értelmetlen, és nincs semmi ok arra, hogy ott legyen ez a mondat, de ott van, mert ez jött ki belőle.

De történetek sikeresnek mondható nyelvváltások ötvenhatosok között is! Ennek ellenére reménytelennek látod, hogy valaki felnőtként kultúrát és nyelvet váltson?

Hogyha mélyre akar ásni, akkor reménytelen, igen. Legalábbis számunkra akkor nevéstéses erőfeszítésnek tűnt és reménytelennek, hogy igazán lényeges dolgokat, amit csak én látok, tudok, azt más nyelven, mint az anyanyelvem, mondjam el. És ebben, azt hiszem, van valami igazság, hiszen mindazok, akik megpróbálkoztak vele, általában bestsellerírókká váltak, lektűröket írtak, nem tudtak „mélyebbre ásni” az idegen kultúrában, idegen nyelvi közegben. Megmaradtak a felszínen, mert a kiadó diktált, mert a kiadónak a siker volt a fontos. Arnóthy Kriszta a legtehetségesebbek közé tartozott Franciaországban. Az első könyvét, a *15 éves vagyok, és nem akarok meghalni* címűt a bátyjával írta, ami jó kísérlet volt arra, hogy lehet mélyebbre ásni idegen nyelven, idegen kultúrában. Amikor azonban Párizsban sikere lett a könyvnek, Krisztát megragadta egy nagy kiadó, és megtanulta, mit és hogyan kell írnia ahhoz, hogy sikeres maradjon.

A tanulmányokat, esszéket viszont a befogadó nemzet nyelvén írták az ötvenhatosok is. Sulyok Vince Norvégiában írta meg a magyar irodalom történetét, Gömöri György, Czigány Lóránt Angliában, Te pedig spanyolul. Az is természetes volt, hogy a tanulmányokat a befogadó ország nyelven írjátok?

Igen, mert valamit közölni akartunk a világgal, meg akartuk mutatni – nem személyesen magunkat, hanem – a magyar irodalmat, amit tanulmányokban tényleg csak a befogadó ország nyelvén volt érdemes megírni. Ez később kiegészült azzal, amit én úgy hívtam, hogy ablaknyitogatás, hogy fordítsuk le az itthoniakat, mutassuk fel az új, hazai nemzedéket Nyugaton.

Rögzítsük: azt, hogy a nyelvváltás író számára az öngyilkosság egy formája, csak a saját, az ötvenhatosok nemzedékére tartod érvényesnek. Viszont azok, akik a két háború között olyan kulturális háttérrel távoztak, hogy számukra természetes volt a két- vagy akár a háromnyelvűség – hiszen a német és a francia a család beszélt nyelve volt, és talán kevésbé éltek erős szimbiózisban a magyar kultúrával, hagyománnyal –, így könnyebben el tudtak szakadni attól, mint például Arthur Koestler, Mikes György vagy Dormándy László.

Azokat, akik tudathasadás nélkül váltottak nyelvet, valamiféleképpen az itthoni életük felkészítette erre. Hiszen Kestler Artur ugyan magyar gimnáziumba járt, de németül és angolul is jól tudott. Neki nem volt nehéz

átállni. Dormándy László a franciával volt ugyanígy. Ők még abból a világból érkeztek, ahol a nyugati nyelvek tanulása természetes volt, és természetes volt az átállítás az egyik nyelvről a másik nyelvre – a polgári közeg erre predesztinálta őket. Minket nem. Mi húszévesen kerültünk ki, addig oroszul tanultunk, amire Nyugaton nem volt szükségünk. Gyakorlatilag az itthon maradtakkal ugyanez volt a helyzet, hiszen Spiró Györgynek még most, a könyvhétre megjelent nagyszerű könyve is – orosz idézetekkel megtűzdelve – kizárólag orosz témáról, Gorkijról szól. A mai napig nem tud máshoz fordulni, máshonnan anyagot szerezni Spiró, mint ahhoz az orosz kultúrkörhöz, amibe beletartoztunk mi is, mi '56-ig, ő meg valószínűleg még sokkal tovább.

A nyelvváltókról is mint magyar írókról beszélj. Hol van a magyar irodalom határa? Meddig magyar író a magyar író? Remenyikről például azt írod egy helyütt, hogy Magyarországon élő latin-amerikai írónak is tekinthető.

Igen, akkor úgy gondoltam, most már nem így fogalmaznék. De van benne valami, mert az ember soha nem lesz olyan, mint az itthoni irodalmi közege, amibe visszatalál. Még akkor sem, ha visszafogadták, és megtalálta a helyét. Valamiképpen más lesz, más szempontok szerint látja a világot.

A nyolcvanas években egy nagyon színvonalas és kitűnő társaság, a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem számára állítottam össze a *Nyugati Magyar Széppróza antológiáját*. Természetesen beválogattam a nyelvet váltott magyar írókat is, de a szerkesztők felháborodtak, hogy „csak nem képzeled, hogy ezt a rakás angol meg francia meg német írókat becsempészed a magyar irodalomba? Erről szó sem lehet!” – és kihúzták őket. Nem kerültek bele az én antológiámba, aminek az lett a nagyon szomorú következménye, hogy ezt az

antológiát – az én kiadóm kiadta volna franciául is –, ha benne vannak a nagy nevek, de amikor észrevették a párizsiak, hogy itt valamiféle szelekció működik, és pont azok nincsenek benne, akiket ők fontos, és nagy íróknak tartanak, akkor elálltak a közléstől. Pedig ők '56 után mind nagyon keményen magyarnak vallották magukat. Mikes György, az angol humorista – úgy kell, hogy mondjam, mert angolul írta meg az egész életművét. Az egyik legnagyobb példányszámban kiadott magyar származású írónk is keményen magyarnak vallotta magát '56 után. Koestler is magyarnak vallotta magát '56 után. Miért mondunk le róluk? Ha a franciák számára egy quebeci kanadai író véletlenül franciául ír egy szonettet – semmi mást, csak tíz sort – vagy egy svájci, genfi vagy egy belga, azok mind a francia irodalom részei lesznek. Eszük ágában sincs a franciáknak lemondani arról, akit valamilyen módon bekebelezhetnek a francia irodalomba. A francia irodalom szinte erőszakosan bekebelező, mi pedig sajnálatos módon egy kicsit kiutasítók vagyunk. Amikor itthon elkezdtek rólam azt írni, hogy én magyar származású vagyok, emlékszem, sírtam, hogy lehet ilyen rondaságot mondani, hogy magyar származású! Én nem magyar származású vagyok, én mindig magyar voltam! Soha egy pillanatig nem voltam más.

Másrészt azt is tudomásul kell vennünk, hogy mi csak addig létezők a nyugati centrumokban, kánonokban, amíg sikeresek vagyunk. Azt a példát szoktam felhozni, hogy a mi irodalmunkban van olyan ember, mint Batsányi, akinek egyetlen egy mondatára emlékszünk, hogy „Vigyázzó szemetek Párizsra vessétek!” De ezzel az egy mondattal örökre beírta magát a magyar irodalom történetébe. Ilyen nem fordulhat elő velünk semmilyen külföldi irodalomban!